

О.Б. Шляхов
(м. Дніпропетровськ)

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ ЛІКАРНЯНО-ПРОДОВОЛЬЧИХ ПУНКТІВ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено питання формування мережі земських лікарняно-продовольчих пунктів у Катеринославській губернії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., основні напрями їх діяльності з соціального захисту робітництва.

Ключові слова: земства, лікарняно-продовольчі пункти, Катеринославська губернія, відхідники з села.

У пореформений період в українських землях Російської імперії завершується промислова революція, активізуються урбанізаційні процеси. При цьому тисячі мігрантів-заробітчан прямували на Південь імперії, туди, де були потрібні вільні робочі руки. Все це загострювало соціальні відносини в регіоні, дестабілізувало політичну ситуацію. Вищезгадане актуалізує питання щодо соціальної ціни реформ, обумовлює необхідність ґрунтовного вивчення досвіду діяльності органів місцевого самоврядування південно-українських губерній стосовно пом'якшення наслідків згаданих процесів. Зокрема, йдеться про створення земствами наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. мережі лікарняно-продовольчих пунктів, які були покликані мінімізувати матеріальні втрати відхідників із села, котрі прибували до регіону, забезпечити їм необхідну продовольчу та медичну допомогу.

Слід підкреслити, що ця проблематика ще недостатньо вивчена в історіографії, особливо якщо йдеться про утворення та діяльність лікарняно-продовольчих пунктів у Катеринославській губернії. Так, зазначених питань в історичній літературі радянського періоду перш за все торкалася О.І. Лугова¹. Частково висвітлювалися вони і в ґрунтовному академічному виданні «Історія робітничого класу Української РСР»². Останнім часом окремі аспекти згаданої тематики порушували у своїх студіях вітчизняні дослідники І.В. Десятников, З.Г. Гужева, О.Н. Приймак, Л.В. Гриженко та ін.³ Разом з тим вважати проблему вичерпаною не можна. Тож спробуємо частково заповнити цю лакуну, визначити основні напрями та результати діяльності земських лікарняно-продовольчих пунктів Катеринославщини із соціальної підтримки відхідників з села наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Треба зазначити, що за існуючої в пореформену добу екстенсивної та примітивної обробки землі, малоземелля, значна частина селянства україн-

ських губерній не могла з прибутком вести своє господарство і швидко розорялася. Про це неодноразово свідчили як царські урядовці, так і органи місцевого самоврядування. Зокрема, катеринославський губернатор Ф.Е. Келлер у 1902 р. зазначав: «У зв'язку з дробленням початкових наділів у результаті приросту населення..., виснаження ґрунтів, неможливості за існуючої системи селянського землеволодіння суттєвого покращання культури та багатьох інших причин, сучасний селянський наділ у більшості випадків не може забезпечити існування селянської родини і надати їй, крім того, засоби для сплати повинностей. Навряд чи буде великим перебільшенням сказати, що... все сільське населення, якщо воно задовольняється винятково своїми наділами, за малим виключенням перетворюється на пролетаріат»⁴.

Тож тисячі заробітчан прямували в пореформений період на Бахмут, Катеринослав, а також і далі на південь — до Маріуполя, Бердянська і через Каховку та Миколаїв у Таврійську губернію, інколи до Криму. І згодом цей потік лише зростає. При цьому склад відхідників із села у південні губернії не обмежувався українськими селянами. Чимало заробітчан прибувало і з великоросійських земель. За даними «Вестника Екатеринославского земства», на земляні роботи в регіоні переважно наймалися робітники з Курської губернії, на теслярські — орловці та куряни, на будівництво — орловці, туляки та калужани. Із Саратова йшли точильники, з Одоевського повіту Тульської губернії — слюсарі і т. ін.⁵ Зрештою, в 1893 р. лише сільськогосподарських робітників до Катеринославської губернії прибуло 63 тис. осіб⁶.

Треба відмітити, що зазвичай заробітчани рухалися партіями, які бували різними за чисельністю, від 2–5 до 15–25 осіб, хоча інколи артіль нараховували і по декілька сотень чоловік (відомий випадок, коли повз Новомосковський лікарняно-продовольчий пункт пройшла партія з Константиноградського повіту Полтавської губернії у кількості до 500 осіб)⁷. Більшість робітників йшла артілями, які утворювалися на їх батьківщині, при чому в одну артіль збиралися як односельці, так і уродженці однієї волості. Втім досить часто зустрічалися партії, що склалися з уродженців різних губерній, і які утворювалися вже згодом, по виході заробітчан зі свого села. Зазвичай у цих артілях провід вели робітники, які вже не вперше виходили на заробітки і краще знали місця можливого найму на роботу.

Переважно відхідники з села рухалися своїм ходом, адже більшість з них не мала за що придбати квиток на потяг. Проходили вони пішки великі відстані, разом зі своїми клунками, які з одягом інколи важили до пуда, а той і більше. Частіше за все, як згадував сучасник, заробітчани крокували полотном залізниці, «пропускаючи повз себе один за іншим потяги»⁸. Однак, все це не виключало й інших варіантів для відхідників з села, щоб дістатися до місця призначення. Нерідко партія робітників купляла у складчину коня

та воза, складала на нього речі і вирушала у дорогу, а потім, прибувши до кінцевого пункту своєї мандрівки, все це продавала. Інколи ж вся партія заробітчан сама рухалася на возах — на кожен сідало по 10–12 осіб. Досить часто селяни, що були вихідцями з Подніпров'я, у своїх мандрівках на Південь України використовували і водний шлях по Дніпру. Тож багато хто вирушав у дорогу на великих човнах, які вміщували по декілька десятків чоловік, так званих, дубах або на плотах.

Необхідно зазначити, що тогочасний ринок праці багато в чому характеризувався хаотичністю та невпорядкованістю. Тож чимало прийдешніх робітників, перебуваючи не один день, а інколи й кілька тижнів у пошуках роботи, були знесилені скудним та антигігієнічним харчуванням, постійно страждали від спраги, бруду, кінець кінцем відсутності елементарного даху над головою. Фахівці-медики звертали увагу і на той факт, що мігранти неодноразово виступали носіями небезпечних інфекційних захворювань, зокрема черевного та висипного тифу, сифілісу тощо. Тож уже від 70-х рр. XIX ст. питання про рух найманих робітників викликало підвищену увагу як з боку роботодавців, так і різних громадських організацій. Як зазначала періодична преса українських губерній, «на земських зборах і в засіданнях с.-г. комітетів, у Міністерстві землеробства і в Товаристві сприяння російській торгівлі та промисловості, на з'їздах сільських господарів, на нарадах лікарняних інспекторів... приділяється багато уваги заходам стосовно благоустрою с.-г. робітників на ринках найму, під час їх пересування»⁹.

Врешті-решт, для допомоги переселенцям у південноукраїнських губерніях земські органи на початку 1890-х рр. відкрили мережу лікарняно-продовольчих пунктів. Завданням цих пунктів було, як підкреслювалося в офіційних виданнях початку XX ст., «упорядкувати хаотичне поневіряння робітників, що має своїм наслідком нерівномірність у розподілі робочих рук і надати цьому безладному блуканню характер правильного руху з певною рівномірністю в розподілі робочих сил... і задля врівноваження цін на робочі руки»¹⁰. Вибір місць для влаштування лікарняно-продовольчих пунктів покладався на повітові земські збори, які частіш за все організовували їх у місцях, де зазвичай з року в рік спостерігалось значне скупчення прибулих у пошуках праці робітників. Створені на кошти земства, ці пункти повинні були реєструвати переселенців і надавати їм продовольчу та медичну допомогу. Щоправда, в даному випадку йдеться лише про тих заробітчан, які мали офіційний статус і відповідні паспорти.

Разом з тим, незважаючи на саму назву цих пунктів, «санітарно-гігієнічні спонукання зовсім не відігравали такої великої ролі при їх влаштуванні», — зазначала тогочасна преса. Тож тут основним чинником найчастіше виступали суто господарчі міркування. Зокрема, ще в 1878 р. О.М. Поль серед заходів, які були покликані «відновити добробут землевласників» опісля ліквідації кріпацтва, пропонував «полегшити переселення робітників з густо-

населених місць Росії до Катеринославської губернії і влаштувати довідкове бюро, яке б слугувало посередником між землевласниками та переселенцями»¹¹. З цих же міркувань Олександрівське земство Катеринославщини в 1888 р. перед губернськими земськими зборами порушило питання про залучення робітників на польові роботи з місцевостей густонаселених до губерній Катеринославської, Херсонської і Таврійської¹².

Зрештою, вже через десять років (у 1898 р.), Катеринославське губернське земство ухвалило рішення про регламентацію робітничих ринків у регіоні. При цьому земський гласний С.А. Бродницький підкреслював украй ускладнене становище сільських господарів Катеринославського повіту з пошуку робітників, в яке останніх своїми діями поставила поліція, коли «свавільно перевела пункти найму, що раніше встановилися, в інші місця»¹³. Своєю чергою, «Вестник Екатеринославского земства» наголошував саме на «економічному переважно значенні цієї організації [лікарняно-продовольчих пунктів. — *О.Ш.*], як посередницької установи, що є зв'язуючою ланкою між робітниками та наймодавцями, усуваючи для останніх величезні незручності, які часто доводиться випробувати внаслідок відсутності великих місцевих центрів скупчення робітників»¹⁴. Відповідно надалі земські лікарсько-продовольчі пункти все більше виконували роль своєрідних бірж праці. Адже саме туди прибували роботодавці або їх представники, які й наймали заробітчан на різні роботи. Зазначимо також, що діяльність цих пунктів мала сезонний характер і переважно тривала з травня до серпня.

Загалом на території південноукраїнських губерній земськими органами було створено декілька десятків лікарняно-продовольчих пунктів. Перші з них були відкриті у 1892–1893 рр. у Херсонській губернії. На Катеринославщині, згідно з постановою губернських земських зборів, відповідні пункти почали створюватися в 1899 р. У той час їх було відкрито 12, потім — у 1901 р. ще два. А станом на 1903 р. у губернії вже функціонувало 19 лікарняно-продовольчих пунктів. Три пункти діяло в Олександрівському повіті: в селах Гуляй-Поле, Покровському і в м. Олександрівську, два в Бахмутському повіті — у м. Бахмут і в селищі Гришине, два у Верхньодніпровському повіті — в Саксагані і Верхньодніпровську, чотири в Катеринославському повіті — в селах Грушовці, Захар'їне, Томаківці і в містечку Нікополь, три в Новомосковському повіті — Перещепино, Магдалинівці та Новомосковську, чотири в Павлоградському повіті — Лозовій, Синельникове, Славгороді й у Павлограді, а також ще один пункт існував у Маріупольському повіті. Розташований він був у самому місті¹⁵.

Влаштовувалися земські лікарняно-продовольчі пункти переважно за одним типом. Обиралося сприятливе в санітарному відношенні місце (частіше за все ярмарковий майдан), на якому і будувався дерев'яний барак, який складався з 4 або 5 відділень: чоловічого, жіночого, амбулаторії і кухні; їдальня ж головним чином розташовувалася на дворі — під навісом. Для

завідування пунктом запрошували дільничних або санітарних лікарів, призначаючи їм на допомогу студента-медика або фельдшеру. Втім було чимало випадків, коли керувати пунктами довіряли двом студентам-медикам 5-го курсу, на яких і поклалися всі основні обов'язки. До останніх, зокрема, входило: надання медичної допомоги і нагляд за видачею обідів робітникам, ведення реєстрації заробітчан, закупівля харчів для їдальні пункту, а також складання статистичної і господарської звітності. При цьому обов'язки серед працівників пункту розподілялися наступним чином: завідувач пунктом вів реєстрацію, звітність, закупав паливо, продукти для кухні та вів амбулаторію; його помічник вів справи на кухні, в їдальні та завідував бібліотекою.

Згодом реєстрація прибулих заробітчан перетворилася на одну з головних форм діяльності лікарняно-продовольчих пунктів. Як зазначала «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» початку ХХ ст., «реєстрація велася за формою, запропонованою Катеринославським губернським земством, завдяки якій є можливість з'ясувати число зареєстрованих, розподілити їх за працездатністю, сімейним станом, писемністю, визначити їх місце проживання, час виходу з дому, спосіб, яким добиралися до місця призначення і стан їх здоров'я»¹⁶.

Статистична звітність, яку вели завідувачі лікарняно-продовольчих пунктів, дає можливість з'ясувати звідки у південноукраїнські губернії прибували вихідці з села і, таким чином, повніше представити географію формування робітничого класу України в модерний період. Так, серед заробітчан, які прибували в пошуках роботи на Катеринославщину, переважну частку становили уродженці Полтавщини (від 53,2% до 61,2%). На другому місці перебували представники Харківської губернії — від 4,9% до 18,6%. На третьому місці розташувалися місцеві уродженці — від 5,5% до 13,4%¹⁷. Якщо ж вищезгаданий показник брати по окремих лікарняно-продовольчих пунктах регіону, то вихідці з Полтавщини беззаперечно домінували на Славгородському, Саксаганському, Магдалинівському, Перещепинському, Грушевському і Маріупольському пунктах — від 80,9% до 89,1%. Харків'яни переважали на Бахмутському пункті — від 75,3% до 83,5%. Катеринославці мали перевагу на Захар'їнському пункті — 61,2%¹⁸.

Втім треба враховувати і наступний чинник, а саме — на які роботи прагнули влаштуватися ті або інші заробітчани. Адже це суттєво позначалося на географії виходу мігрантів на заробітки. Тож до пунктів, які були розташовані у Верхньодніпровському повіті Катеринославщини переважним чином приходили відхідники з села, котрі бажали улаштуватися на сільськогосподарські роботи. Відповідно сюди головним чином прибували заробітчани, які були вихідцями з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, а також з інших повітів тієї ж Катеринославської губернії.

Зокрема, на Саксаганський лікарсько-продовольчий пункт Верхньодніпровського повіту за період з 5 червня по 31 липня 1905 р. прибуло 2676 ро-

бітників¹⁹. При цьому з Полтавської губернії прибуло 174 партії, які разом нараховували 1734 заробітчанина або майже 2/3 (64,8%) від усіх мігрантів. Переважним чином це були уродженці Переяславського та Кобеляцького повітів (по 38 партій), Кременчуцького повіту — 36 партій, Лубенського повіту — 19 партій та Хорольського повіту Полтавщини — 12 партій²⁰. На другому місці серед прибулих на згаданий пункт знаходилися уродженці власне Катеринославщини — 113 партій, усього 758 осіб. Далі йшли вихідці з Київщини — 22 партії (74 особи), головним чином переселенці з Київського та Канівського повітів. Своєю чергою, з Чернігівщини на Саксаганський лікарняно-продовольчий пункт у той час прибуло 20 партій (73 особи), більшість яких походила з Остерського повіту цієї губернії.

Не на багато відрізнялася ситуація щодо відхідників із села, яка була зафіксована і на лікарняно-продовольчих пунктах Олександрівського повіту Катеринославщини. Тут теж переважно реєструвалися ті, хто бажав влаштуватися на роботу саме в поміщицькі економії або до заможних селян. Крім того, багато робітників наймалися тут на цегляні заводи. Користувалися попитом в Олександрівську також муляри і теслярі. Тож від 1-го травня до 1-го жовтня 1909 р. на пункт м. Олександрівська з Полтавської губернії прибуло 1414 заробітчан або 39,4% від загальної кількості, з Чернігівщини — 984 осіб або 28,2%, з Орловщини — 412 або 11,5%, з Київщини — 264 або 8,2%, з Курської губернії — 92 або 2,8%, з Катеринославської — 78 або 2%, з інших регіонів імперії — 346 осіб або 8,9%²¹. На Гуляй-Польський пункт цього ж повіту в 1909 р. у пошуках роботи прийшло 855 осіб. Останні переважно наймалися на роботу у навколишні економії, а також до місцевих селян і євреїв-колоністів. Серед прибулих заробітчан вихідців з Полтавщини було 358 осіб (40%), з Київщини — 171 (20%), з Харківщини — 75 (8,7%), з Чернігівщини — 75 (8,7%), з Катеринославщини — 56 (6,5%), з Орловщини — 32 (3,7%), з Курської губернії — 26(3%), інші — 7,2%²².

З іншого боку на лікарняно-продовольчі пункти Бахмутського повіту — власне Бахмутський і Гришинський прибували не тільки ті, хто шукав застосування своїх робочих рук у маєтках місцевих поміщиків, у німецьких колоніях, а й наймалися на млини, хлібні склади та на залізницю, влаштовувався на шахти та заводи регіону. При цьому саме останні переважали. Відповідно і географію виходу на заробітки тут було зафіксовано дещо іншу. Приміром, на Бахмутський пункт з 1 червня по 7 серпня 1902 р. прибуло всього 203 партії заробітчан. При цьому з Харківської губернії було 168 партій, з Курської — 18 партій, з Воронежської — 7 і з Орловської губернії — 4 партії²³.

Зрештою, земські лікарняно-продовольчі пункти південноукраїнських губерній були основним місцем накопичення робочої сили та ринком, де на неї встановлювалися відповідні ціни. При чому тут існувала певна закономірність. Так, по суботах на пункти зазвичай приходила найбільша

кількість робітників за тиждень і в неділю приблизно 4/5 з них знаходило роботу. Тож у понеділок та вівторок на пунктах завжди перебував мінімум робітників. Потім прибували нові партії відхідників із села, а також підходили з найму невдоволені своїми хазяями заробітчани і до наступної суботи кількість робітників знов сягала максимуму. Відповідно ціни на робочі руки на пунктах теж, головним чином, встановлювалися саме у недільні та святкові дні, приблизно до десятої години ранку, і лише інколи увечері вони підіймалися на два–три карбованця²⁴.

Звернемо також увагу на те, що дрібні власники зазвичай винаймали для праці у своєму господарстві два–три робітника. Водночас у приватно-власницькій економії винаймали на пунктах по декілька десятків заробітчани. Приміром, для роботи в економії колишнього очільника дворянства Катеринославської губернії П. Струкова, лише протягом першої половини травня 1909 р. на Олександрівському пункті було найнято 230 осіб²⁵. Крім того, зазначимо, що переважна більшість робітників наймалася у травні–червні на строк до 1 жовтня (значно рідше до 1-го вересня чи 1-го листопада). У липні ж на пункти зазвичай повторно у пошуках роботи прибували ті заробітчани, яких не влаштували ціни або умови праці у їх попередніх господарів.

Разом з тим згадаємо, що земські лікарняно-продовольчі пункти не лише слугували біржами праці та реєстрували прибулих заробітчани, а й надавали їм (хоч і тимчасово) певний соціальний захист — притулок, медичну допомогу, сприяли харчуванню робітників. Адже час, який заробітчани проводили на пунктах в очікуванні роботи, інколи був досить-таки тривалий — від декількох днів до кількох тижнів. Так, за даними «Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии», на Бахмутському лікарняно-продовольчому пункті в 1902 р. робітникам, які приходили на пункт, доводилося сидіти без роботи від трьох до 12 днів²⁶. На пунктах Новомосковського повіту, як зазначали сучасники, «багато хто з робітників затримується... до 10 і більше днів; витрачають свої невеличкі кошти і залишаються як у найскладнішому становищі»²⁷.

У цих умовах, звичайно, все більшої актуальності набували питання, пов'язані з ночівлею відхідників із села, їх харчуванням, проведенням вільного часу. Тож перш за все треба згадати про допомогу харчами, яку робітники отримували на згаданих пунктах. Ідеться про дешеві обіди та видачу кількох порцій чаю. Як зазначалося у «Вестнике Екатеринославского земства» за 1904 р., «продовольча діяльність лікарняно-продовольчих пунктів, які надають робітникам свіжий гарячий обід вартістю 2–8 коп. та чай поклала край однієї з найбільш огидних форм експлуатації з боку торговців, що спекулювали на голоді»²⁸. Зазвичай відхідникам із села пропонувався обід, який складався або з борщу, каші та хліба (вартість 5–9 коп.), або з борщу та каші (4–7 коп.), або з борщу чи кулешу без хліба (2–3 коп.). При цьому найбільшим попитом користувалися саме обіди ціною в 2–3 коп.

Згодом вартість обідів на пунктах зростала. Зокрема, на Нікопольському лікарняно-продовольчому пункті в 1910 р. відхідникам з села вже пропонувався борщ з м'ясом, каша і хліб, які коштували 10 коп. або борщ з м'ясом і хлібом — 8 коп., або борщ з м'ясом і кашею — 8 коп., борщ з м'ясом — 6 коп., борщ без м'яса — 4 коп. Крім того, чайник кип'ятку, заварка чаю і два куски цукру коштували 2 коп. У підсумку, частіш за все, як доповідали завідувачі пунктами, мігранти брали борщ з м'ясом, без хліба і каші. Одну ж порцію чаю зазвичай пили 3–4 людини²⁹. На Саксаганському пункті Верхньодніпровського повіту в 1911 р. переважно брали на три робітника дві порції обіду (борщ без м'яса за 3 коп.), а жінки на двох осіб — одну порцію³⁰. При цьому чай і кип'яток видавалися на пунктах з 5-ї години ранку до пізнього вечора, а обід — з 11 години ранку і до 3-ї години пополудні.

У 1913 р. на Гришинському пункті Бахмутського повіту робітники у середньому за чотири дні, що там знаходилися, мали змогу лише двічі пообідати і два рази напитися чаю, повечеряти могли ж тільки 75% від тих, хто пройшов через пункт (борщ без м'яса, каша та хліб там коштували 12 коп.)³¹. Втім і такі витрати деякі робітники не могли собі дозволити, адже, як зазначали дослідники початку XX ст., «робітнича маса страшенно злиденна — у неї усіякий гріш на рахунку»³². Тому частина заробітчан харчувалася в сухом'ятку, харчами, які вони захопили в дорогу ще вдома.

Щоправда, в деяких випадках, коли завідувач пункту переконувався у неспроможності робітника заплатити за обід унаслідок хвороби або безробіття, йому видавали їжу безкоштовно. Протягом 1900–1903 рр. тут спостерігалася наступна картина: в 1900 р. безкоштовні обіди склали 12,1% від загальної кількості обідів 20 873, у 1901 р. — 21,3% (обідів 18 219), у 1902 р. — 9,8% (обідів 25 082), у 1903 р. — 11% (обідів 17 692)³³. Зокрема, на Бахмутському пункті у травні–липні 1902 р. видали 3794 обіди, з них безкоштовно — лише 275. На Гришинському пункті того ж повіту за цей же період було видано 955 порцій обіду, з них безкоштовно — лише 33³⁴. На чотирьох пунктах Павлоградського повіту за сезон 1902 р. було видано 362 безкоштовних обіди або 4,7% від їх загальної кількості³⁵. Таку незначну кількість безкоштовних обідів, яку отримували робітники на пунктах Катеринославщини, можливо обумовив той факт, що земські установи губернії, які фінансували роботу їдалень, дивилися на останні як на своєрідну прибуткову справу. Не випадково, що за підрахунками земства дохід від продажу обідів за п'ять років (1899–1903) склав 3781 руб.³⁶ Тож катеринославські земські лікарі пропонували знизити розцінку харчів, які видавалися на пунктах до заготівельної вартості, або ж до 20% обідів видавати заробітчанам безкоштовно.

Слід враховувати, що далеко не всі прибулі на пункт робітники могли вчасно отримати обід і за власні кошти. Зокрема, «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» за 1902 р. повідомляла, що «були дні,

коли число робітників [на Бахмутському пункті. — *О.Ш.*] доходило до 300 осіб на день, між тим як на кухні обід готувався на 70–75 чоловік, в результаті чого багато хто з робітників не могли отримати гарячого харчування»³⁷. «Для прийшлих робітників гарячі обіди здаються свого роду розкішшю і не завжди для них доступні»³⁸, — наголошувало в підсумку видання. В останньому випадку, тобто коли робітники не могли скористатися їдальнею пункту, вони частіш за все були вимушені купувати харчі на місцевих ринках за такими розцінками (враховуючи їх звичне нехитре меню): тарань або оселедець — 2 коп., 10 штук огірків — 2 коп., великий пучок редису — 2 коп. і т. ін.³⁹

Не завжди безпроблемним було і вирішення на пунктах питання із ночівлею робітників, адже приміщень вистачало далеко не всім знов прибулим, особливо у місяці найбільшого напливу заробітчан, тобто у травні та червні. Більш за все давалася взнаки тіснота приміщень на Гришинському та Бахмутському пунктах, які зазвичай не в змозі були вмістити всіх робітників, які прибували на пункт. «Дуже багато розташовувалося поблизу бараків під навісом або під відкритим небом»⁴⁰, — відзначав сучасник. Подібне становище існувало і на деяких пунктах Новомосковського повіту. Приміром, на Перещепінському лікарняно-продовольчому пункті ночівлі потребувало завжди не менше 300–400 осіб, тоді як барак максимально вміщував 150. В результаті в приміщення інколи набивалося по 180–200 робітників, однак, як зазначав лікар пункту, «їм тоді було важко дихати і вони лежали в повалку»⁴¹. З іншого боку варто відзначити, що безкоштовну ночівлю прийшлим робітникам пропонували переважно саме на пунктах Катеринославської губернії, тоді як в інших регіонах Півдня України ця послуга відхідникам з села практично не надавалася.

Не можна не згадати і про надання на земських пунктах медичної допомоги мігрантам. Ішлося про їх огляд медичними працівниками, безкоштовну видачу ліків, які постачалися із земських аптечних складів та за необхідності відправлення хворих до найближчих лікарень. Так, у звіті про діяльність Магдалинівського пункту Новомосковського повіту Катеринославської губернії за 1910 рік повідомлялося, що «при пункті існує амбулаторія, прийом хворих відбувається з 9-ї години ранку до 12 дня і від 6 до 8-ми годин вечора»⁴². Тут заробітчанами у випадках нескладних захворювань та травматичних ушкоджень надавалася перша медична допомога. Своєю чергою, санітарно-лікарняна діяльність Верхньодніпровського пункту зводилася до опитування партій робітників стосовно стану їх здоров'я. Бажаючі піддавалися огляду медиків. Загалом протягом травня–серпня 1911 р. за медичною допомогою на цьому пункті звернулося 38 осіб із такими захворюваннями: кон'юктивіт — 9 осіб, поранень шкіри — 7 осіб, захворювань шлунку та кишечника — 7 осіб, абсцесів — 5 осіб, бронхіт — 3 особи, малярія — 2 особи, екзема — 1 особа, інфлуенца — 1 особа, ангіна — 1 осо-

ба, цинга — 1 особа, недокрів'я — 1 особа⁴³. В амбулаторії Саксаганського пункту Верхньодніпровського повіту за такий же період було прийнято 33 особи. В тому числі хворих малярією там було зареєстровано 8 осіб, шлунково-кишковими захворюваннями страждало 4 особи, хворобами шкіри — 5 осіб, бронхітом — 1 особа, гострим ревматизмом — 1 особа, травматичні ушкодження мали 7 робітників тощо. Повторних звернень по медичну допомогу на цьому пункті зафіксували 29⁴⁴.

Необхідно також відмітити, що на земських пунктах намагалися сприяти піднесенню культурного рівня робітників. Адже від часу їх створення сучасники наголошували, що «нічліжно-продовольчі пункти повинні... давати своїм відвідувачам хоча б деяке задоволення їх духовних потреб»⁴⁵. Відповідно при пунктах створювалися бібліотеки, які постачали літературу робітникам, котрі тривалий час перебували там в очікуванні роботи. Зокрема, активно працювала бібліотека при Саксаганському лікарняно-продовольчому пункті Катеринославщини. За свідченням його завідувача, робітники в день для читання брали по 10–12 книжок, переважно казки, розповіді з воєнного побуту, а також книжки з питань гігієни⁴⁶. При чому деякі заробітчани прочитували в день по дві книжки. Хоча далеко не завжди всі відхідники з села саме таким чином проводили свій вільний час. Не даремно сучасники констатували, що в бараках деяких пунктів панувала розбещеність, ішла гра в карти на гроші, мали місце крадіжки, бійки тощо.

Залагодженню цих ситуацій тоді доводилося займатися завідувачам лікарняно-продовольчих пунктів. Водночас вони неодноразово сприяли вирішенню спірних питань, які виникали між робітниками і наймодавцями, фактично виконували функції посередників у врегулюванні трудових суперечок. Тож не випадково робітники у випадку порушення господарями їх прав, шукали захисту саме у завідувачів пунктів. Зрештою, як зазначав сучасник, завідувачі пунктами «набували довіри робітничої маси, яка апелювала до них з усіма своїми негараздами від крадіжок і бійок на пункті до непорозуміння з наймодавцями»⁴⁷. Своєю чергою, наймодавці теж зверталися на земські лікарняно-продовольчі пункти за інформацією про робітників, які залишили їх до закінчення терміну дії трудової угоди, що тоді було досить поширеним явищем. Тож становище завідувачів пунктами, які знаходилися як би «між двох вогнів», було вельми делікатним — від них вимагалось багато неупередженості, такту та стриманості, щоб залишатися у ролі «стороннього спостерігача, який об'єктивно реєструє усі явища, що їх оточують»⁴⁸.

Зрештою, за 1899–1912 рр. на пунктах Катеринославської губернії медичну допомогу, ночівлю і харчування отримало 627,6 тис. прийшлих робітників⁴⁹. При цьому лише протягом п'яти років (1899–1903) на влаштування лікарняно-продовольчих пунктів Катеринославське земство витратило 75 672 руб. Зокрема, на побудову бараків, облаштування їх меблями та

різним начинням було витрачено 35 437 руб., на утримання завідувачів пунктів студентів-медиків — 23 470 руб., на утримання їдальні та чайної — 6536 руб., на медикаменти, страхування будинків та книжки — 6446 руб., на ремонт бараків — 3781 руб.⁵⁰ Як зазначала у своїй розвідці дослідниця початку ХХ ст. Н. Аракчєєва, «можна з переконаністю констатувати їх [лікарняно-продовольчих пунктів. — *О.Ш.*] вкрай корисне значення для прийшлих робітників, становище яких у значному ступені покращилося в порівнянні з тим часом, коли вони в буквальному сенсі цього слова «валялися» під відкритим небом, знаходячись під повною владою місцевих торговок, які отруювали... організм робітників усілякими тухлими харчами, беручи за це доволі високу платню»⁵¹. Відповідно достатньо суперечливою уявляється думка історика О.І. Лугової, яка у своїй праці стверджувала, що «на початок ХХ ст. пункти перестали відігравати будь-яку роль у справі устрою сільськогосподарських робітників»⁵².

Разом з тим слід зазначити, що частина робітників свідомо ухилялася від реєстрації на лікарняно-продовольчих пунктах і, відповідно, не могла отримати там хоч якусь допомогу. З цього приводу в офіційних виданнях початку ХХ ст. зазначалося: «Де кілька разів зустрічалися партії робітників в 15, 25, 50 і більше 100 осіб, які проходили повз лікарняно-продовольчі пункти і не потрапляли під їх спостереження»⁵³. Однією з причин такого становища було те, що відхідники з села, не бажаючи зменшити ціни в певній місцевості на робочу силу, намагалися приховати дійсну кількість робочих рук на ринку. «Робітники уникають реєстрації, адже побоюються, що наймодавці, які прознають про масу бажаючих найнятися, будуть пропонувати меншу платню, — наголошував у 1902 р. санітарний земський лікар Новомосковського повіту. — Тому багато хто зупиняється не у барака, а на ринку і відмовляється записуватися»⁵⁴. З іншого боку, робітники побоювалися, що реєстрація на пункті зумовить запровадження для них нових податків. «Робітники дуже обтяжені постійними довідками, а особливо вони з недовірою ставляться до записів про видачу обідів»⁵⁵, — підкреслювалося в «Вестнике Екатеринославского земства» в 1904 р. Дратували заробітчан та примушували їх шукати іншого притулку і перевірки вночі паспортів, які здійснювалися на пунктах місцевою поліцією.

З іншого боку треба відзначити, що не завжди позитивно до діяльності лікарняно-продовольчих пунктів ставилися і власники місцевих економік, роботодавці. Адже, як зазначала тогочасна преса, «між господарями поширена думка, що пункти підіймають ціну на робочі руки, даючи можливість робітникам вичікувати»⁵⁶.

Так або інакше, але на думку представників земських установ регіону, постійні нічліжно-продовольчі пункти треба було створити в усіх великих центрах Катеринославщини і перш за все у Донецькому басейні. «Але така мережа тепер це лише добрі побажання»⁵⁷, — зазначали сучасники. І це за

умов, коли потік селян, які прагнули знайти собі роботу на заводах та фабриках Придніпров'я й Донбасу, перед Першою світовою війною тільки зростав. Утім, без сумніву, і наявні земські лікарняно-продовольчі пункти Катеринославської губернії (незважаючи на всі недоліки в їх діяльності) відігравали помітну роль у питаннях соціального захисту робітників, надаючи їм певну матеріальну, медичну, а інколи і правову підтримку. Сприяли вони і піднесенню культурного рівня робітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. — К.: Наукова думка, 1965. — 192 с.

² Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / відп. ред. Ф.Є. Лось. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — 567 с.

³ *Десятников І.В.* Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX — на початку XX ст. / І.В. Десятников: автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України. — Черкаси, 2004. — 22 с.; *Гужева З.Г.* Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. — 1917 р.) / З.Г. Гужева: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.02.04 / Дніпропетровська державна медична академія. — Д., 2007; *Приймак О.Н.* Направления и технологии социальной опеки в южнорусском селе в конце XIX — начале XX веков / О.Н. Приймак // Наука. Релігія. Суспільство. — Запорізький національний університет, 2010. — № 2. — С. 34–42; *Гриженко Л.В.* Заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX — початку XX ст. як основний фактор посилення урбаністичних процесів у регіоні / Л.В. Гриженко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. — Д., 2011. — Вип. 19. — С. 52–59.

⁴ Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). — Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 год. — Екатеринослав, 1902. — С. 1.

⁵ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 г.г.) / Н. Аракчеева // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 48. — С. 1146.

⁶ *Лугова О. І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України... — С. 118.

⁷ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1902. — № 10. — С. 1199.

⁸ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1910. — № 3/4 — С. 232.

⁹ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 45. — С. 1328.

¹⁰ Там же. — С. 1329.

¹¹ Там же. — С. 1330.

¹² Там же. — С. 1331.

¹³ Там же. — С. 1329.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. — № 6. — С. 650.

¹⁷ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 48. — С. 1146.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Вестник Екатеринославского земства. — 1905. — № 40. — С. 1063.

²⁰ Там же.

²¹ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902–1910. — № 3/4. — С. 232.

²² Там же. — С. 238.

²³ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1149.

²⁴ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде за 1911 год. / А. Марзеев. — Верхнеднепровск: Тип. Любовского и Гинцбурга, 1913. — С. 295, 298.

²⁵ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1910. — №3/4. — С. 232.

²⁶ Там же. — 1902. — № 10. — С. 1136.

²⁷ Там же. — С. 1163.

²⁸ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 51/52. — С. 1534.

²⁹ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1911. — № 6. — С. 646.

³⁰ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде... — С. 301.

³¹ *Канторович Н. Л.* О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов // Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. Март 1914 / Н.Л. Канторович. — Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 1914. — Т. IV. — С. 152.

³² Там же.

³³ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 51/52. — С. 1534.

³⁴ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1147, 1149.

³⁵ Там же. — № 12. — С. 1743.

³⁶ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 48. — С. 1144.

³⁷ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1162.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же. — С. 1147.

⁴⁰ Там же. — С. 1162.

⁴¹ Там же. — С. 1208.

⁴² Там же. — 1911. — № 6. — С. 652.

⁴³ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде... — С. 291.

⁴⁴ Там же. — С. 300–301.

⁴⁵ *Канторович Н.Л.* О частных ночлежках ... — С. 154.

⁴⁶ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде... — С. 301.

⁴⁷ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 51/52. — С. 1535.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Див.: Гужева З. Г. Назв. праця.

⁵⁰ Аракчеева Н. Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства — 1904. — № 48. — С. 1144.

⁵¹ Аракчеева Н. Земские врачебно-продовольственные пункты... // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 51/52. — С. 1534.

⁵² Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України... — С. 146.

⁵³ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1199.

⁵⁴ Там же. — С. 1200.

⁵⁵ Там же. — С. 1199.

⁵⁶ Там же. — С. 1242.

⁵⁷ Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1914. — Т. IV. — С. 145.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2015 р.

А.Б. Шляхов

ФОРМИРОВАНИЕ СЕТИ ЗЕМСКИХ ВРАЧЕБНО-ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ПУНКТОВ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В НАЧАЛЕ XX в.

Освещены вопросы формирования сети земских врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губернии в конце XIX — начале XX в., основные направления их деятельности по социальной защите рабочего класса.

Ключевые слова: земства, врачебно-продовольственные пункты, Екатеринославская губерния, отходники из села.

O.B. Shlyachov

THE FORMATION OF THE NETWORK OF MEDICAL-FOOD POINTS IN EKATERINOSLAV GOVERNORATE AND THEIR ACTIVITY IN THE EARLY XXth century

The article elucidates the questions of forming the network of medical-food points in Ekaterinoslav Governorate in the late nineteenth — early twentieth centuries. To 1903 nineteen points of this type had functioned in the territory of the province. The author reveals the main directions of their activity aimed at social protection of working class and, in particular, providing the workers with food and medical assistance and accommodation. It is also noted that these points played the role of labor exchanges, assisting the workers who left the village to get the required work. Besides that, the points were provided with small libraries which contributed to enlightenment of the workers and their cultural development. The author comes to the conclusion that in spite of all the deficiencies in the work of land medical-food points they played a definite positive role in the questions of social protection of regional proletariat.

Keywords: zemstvos, medical-food points, Ekaterinoslav Governorate, the workers who left the village.